

РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД В ОПРАЦЮВАННІ ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

О. В. Завгородня

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна
zolen58@gmail.com

Метою статті є окреслення основних етико-психологічних ідей Г.О.Балла та визначення напрямків і перспектив їх розвитку. Зазначається, що ці дослідження відповідають і споконвічним духовним запитам людства, і є актуальними для сучасності. На думку вченого, стан етичних складових суспільної свідомості, де бракує раціональних, виважених підходів, заслуговує на критичну оцінку, а рівень етичної свідомості (не лише масової, а й елітарної) істотно відстає від вимог часу.

Показано продуктивність раціогуманістичного підходу до етико-психологічної проблематики та значення наукового доробку вченого для її опрацювання. Розкриваються важливі теоретичні здобутки вченого, а саме: трактування категорій добра і зла, аналіз труднощів їх ідентифікації, виявів буттєвої пов'язаності добра і зла, формулювання універсальної моральної настанови, визначення необхідних властивостей суб'єкта чинення добра, осмислення суперечливості нормативної регуляції поведінки, складності ціннісних колізій, обґрунтування неправомірності максималістського підходу до їх розв'язання.

В працях Г.О. Балла підкреслюється відкидання раціогуманістичним підходом як морального максималізму, так і морального нігілізму, водночас – необхідність збереження надійних ціннісних орієнтирів. Подолання морального максималізму, так і морального нігілізму ускладнюється тим, що крайні позиції підживлюють одна одну, бо хибно сприймаються як альтернативи, що передбачають вибір.

Виходячи із здобутків вченого, виокремлено напрямки та перспективи опрацювання етико-психологічної проблематики. Видається важливим подальше психологічне освоєння та впорядкування дотичних до етики понять (турбота, провина, прощення, просвітлення, каяття, гордіня, спокуса, туга, нудьга та ін.), визначення їхньої психологічної складової, а також раціогуманістичне осмислення низки проблем, зокрема питання виокремлення різних прихильних добру і/або злу стратегій соціальної поведінки (стратегії співпраці, стратегії «сторожі», охорони добра, стратегії маскуванню та гібридної «правди», тощо). Наголошено на актуальності етико-психологічних ідей Г.О. Балла, важливості їх розвитку та впровадження в практику.

Ключові слова: Г.О. Балл; етико-психологічні ідеї; раціогуманістичний підхід; типи норм; ціннісні колізії; моральний максималізм; перспективи розвитку.

RATIO-HUMANISTIC APPROACH IN THE ELABORATING OF ETHICAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS: DEVELOPMENT PROSPECTS

O. V. Zavhorodnya

Institute of Psychology behalf G.S. Kostiuk NAPS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
zolen58@gmail.com

The aim of the article is to identify the key ethical-psychological ideas of Georgy Ball and to formulate the trends and prospects of their development. It is noted that these studies correspond to the everlasting spiritual needs of man, as well as with essential issues of our time. According to the scientist, the state of ethical components of social consciousness, which lacks rational, balanced approach, deserves critical evaluation and the level of ethical consciousness (not only the mass, but also the elite) is far behind the requirements of the time.

It shows the productivity ratio-humanistic approach to the study of ethical-psychological issues and the importance of Ball's scientific heritage in this context. Disclosed important theoretical achievements of the scientist in the study of ethical-psychological problems, namely: definition

of the categories of good and evil, analysis of the problems of identifying good and evil, analysis of manifestations of the interconnection of good and evil, their ontological inseparability, formulation of an universal moral guidelines, which corresponds to the ratio-humanistic approach, definition of the required properties of person who doing good, analysis of contradictoriness of normative regulation of behavior and of the complexity of value conflicts, justification of impropriety and irrationality of maximalist approach to solving that conflicts.

According to the scientist, the ratio-humanistic approach rejects the moral maximalism, as well as the moral nihilism. At the same time Ball emphasized the need to maintain reliable ethical values orientations. Overcoming the moral maximalism and nihilism is complicated by the fact that extreme positions support each other because wrongly perceived as alternatives which provide choices.

On the basis of the achievements of the scientist were formulated directions, trends and prospects of the study of ethical-psychological problems. It is important to provide further psychological interpretation, clarification, definition and ordering of concepts related to ethics (care, guilt, forgiveness, enlightenment, repentance, pride, temptation, anguish, boredom, etc.), to identify and characterize their psychological components. It is also important to exercise the ratio-humanistic interpretation of ethical issues, particularly the issue of different strategies of social behavior (in ethical context), namely: strategy of cooperation, strategy of guard, strategy of masking, strategy of hybrid "posttruth", etc. Emphasized the urgency of Georgy Ball's ethical-psychological ideas, the relevance and importance of their development and implementation in practice.

Keywords: G.O. Ball, ethical-psychological ideas, ratio-humanistic approach, types of norms, value conflicts, moral maximalism, development prospects.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Актуальність. Проблеми, які пристрасно досліджував вчений, відповідають вічним духовним прагненням людей і хвилюють їх з давніх давен. Що ж до зв'язку із сучасністю, то психологічні складові, втілені у змісті категорій «добро», «зло», «гармонія», набувають у нашу епоху дедалі більшої ваги в контексті глобальних викликів людству. Актуальність етико-психологічної проблематики зумовлено важливістю осмислення її психологічної складової та пошуку шляхів впливу на незадовільний стан етичної свідомості як окремої людини, так і суспільства (і людства в цілому) в інтересах його подальшого існування та запобігання самознищенню. Г.О. Балл зазначає, що рівень етичної свідомості (не лише масової, а й елітарної) істотно відстає від вимог часу, а стан осмислення етичних проблем заслуговує на критичну оцінку, оскільки у цій сфері бракує раціональних, виважених підходів, а переважають крайнощі [5], що також зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є окреслення основних етико-психологічних ідей Г.О. Балла та визначення напрямків і перспектив їх розвитку.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

В своїх студіях Г.О. Балл опрацьовує систему понять, необхідну для осмислення етико-психологічної проблематики. Насамперед це категорії добра і зла: добро трактується як сутнісний атрибут природо- й культуровідповідного гармонійного розвитку людей і людських спільнот, а зло – як атрибут перешкод такому розвиткові. Тактичній перевазі зла, яка досягається завдяки ігноруванню моральних обмежень на вибір засобів досягнення цілей, протистоїть стратегічна перевага добра, зумовлена його відповідністю сутнісним закономірностям буття [3-6]. В поле уваги вченого також входять такі категорії та поняття як гармонія, моральний максималізм, нігілізм, сумління, соціальна мораль, особистісна моральність, честь, гідність, сенс життя та ін.

Г.О. Балл аналізує низку складних проблем: труднощів ідентифікації добра і зла, онтологічної пов'язаності добра і зла, обґрунтування неправомірності морального максималізму; окреслення властивостей суб'єкта, необхідних для чинення добра, важливості гармонійного поєднання раціонального та інтуїтивного у прийнятті етично значущих рішень, широкого та індивідуалізованого поведінкового репертуару; суперечливості нормативного

регулювання поведінки, типів норм, відмінностей соціальної й особистісної моралі, питання ціннісних колізій, зокрема, про допустимість «злих» засобів для благих цілей та ін.

Особливу увагу дослідник приділяє умовам і труднощам реалізації людиною етичних вимог – запобігання злу і збільшення добра. Істотні труднощі у реалізації цих вимог зумовлені передусім тим, що людина не завжди здатна чітко співвіднести моральні цінності з конкретною ситуацією, вказати, де в ній знаходить вияв добро, а де зло. Адже добро й зло нерозривно пов'язані онтологічно: 1) при зіткненні інтересів індивідів або спільнот те, що є добром для однієї зі сторін, виявляється злом для іншої, і це призводить до конфліктів; 2) одні й ті самі об'єкти й події часто-густо виступають як носії чи то добра, чи то зла залежно від того, у якій часовій перспективі вони розглядаються; 3) задля досягнення благої мети часто доводиться вдаватися до засобів небезпечних, здатних завдати шкоди, тобто таких, які, більшою чи меншою мірою, несуть і зло; 4) складність ідентифікації добра і зла зумовлено також сутністю процесу розвитку, що передбачає зміну гармонійних і дисгармонійних фаз.

Г.О. Балл зауважує, що нерозривна пов'язаність добра і зла обмежує всезагальність втілення етичних вимог в життя. Через це моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований. Розуміння цього має вести не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до більш виваженого рішення. Як таке рішення вчений пропонує універсальну моральну настанову, складниками якої є: а) презумпція запобігання злу: суб'єкти взаємодії повинні послідовно уникати чинення зла, якщо й поки таке уникання не загрожує, з високою ймовірністю, більшим злом; при цьому щоразу слід мінімізувати здійснюване зло; б) вимога максимізації здійснюваного добра. Ця вимога набуває чинності за умови дотримання презумпції «а». Складові настанови задіяні не поодиночі, а спільно: автор акцентує їх взаємозв'язок. Наставу Г.О. Балл доповнює вимогою, аби кожна особа максимально можливою мірою використовувала для запобігання злу і збільшення добра у світі свої специфічні індивідуальні можливості.

Вчений виокремлює ціннісно-мотиваційні і інструментальні властивості діючого суб'єкта, необхідні для максимізації ним добра. Г.О. Балл підкреслює необхідність їх сполучення, оскільки навіть найвищі інструментальні (когнітивні й вольові) якості людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня ціннісно-мотиваційної складової, як і високі моральні якості, коли бракує інструментальних.

Особливості регуляції ціннісно значущої поведінки, складність її рухів і чинників розкриваються, зокрема, в обґрунтуванні її соціальних регуляторів та індивідуальних настановлень, що теж становить важливу частину етико-психологічних міркувань Г.О. Балла. Учений аналізує чинники успішності ціннісно спрямованої поведінки за умов, коли відсутні або подолані зовнішні обмежувачі свободи, зокрема виокремлює такі поведінкові настановлення: а) на раціональний аналіз ситуації, налаштований на те, щоб обрати або сконструювати патерн поведінки, оптимальний з погляду реалізації пріоритетних цінностей особи; б) на здійснення того патерну поведінки, який інтуїтивно оцінюється особою як найбільш відповідний згаданим цінностям; в) на здійснення патерну поведінки, якому в подібних ситуаціях найчастіше віддають перевагу члени соціальної групи, референтної для особи. Учений стверджує, що на реалізацію визначальних для особи цінностей можна більшою мірою сподіватися за узгодженого з характеристиками ситуації гармонійного поєднання спирань на настановлення усіх трьох типів.

Балл розглядає норми як засоби регулювання соціальної поведінки і характеризує різні типи норм. Перш за все – це норми права, норми соціальної моралі, норми особистісної моральності. Також для успішного регулювання (або саморегулювання) діяльності, яке дає особистісно-розвивальний ефект, потрібні прийняті суб'єктом діяльності норми-стандарт, норми-ідеали і норми індивідуального прогресу. Впливаючи на свідомість і поведінку людей, норми різних типів тісно взаємопов'язані і опосередковують функціонування одна одної. Акцент слід ставити на їх узгодженні. Проте, зауважує Г.О. Балл, якщо в конкретній гострій ситуації дотримання норм різних типів вимагає від особи принципово різних, несумісних дій, то вона змушена взяти на себе відповідальність і здійснити вибір, свідомо допустити менше зло, щоб уникнути більшого. В цьому контексті вчений зосереджується на відмінностях соціальної моралі й особистісної моральності. Залежно від рівня свого розвитку особа може «не дорости» до моралі, яку підтримує певна спільнота, а може й «перерости» цю мораль.

Особистісну моральність Г.О. Балл характеризує як індивідуалізоване і водночас синтетичне втілення наявних у культурі – в тому числі в її загальнолюдських, особливих та індивідуальних модусах – принципів регулювання соціальної поведінки. Необхідність особистісної моральності є найбільш очевидною стосовно нестандартних ситуацій, щодо яких інші норми не пропонують задовільних рішень або пропонують рішення, несумісні одне з одним. Тоді постають проблеми вибору і моральнісної творчості в контексті розв'язання ціннісних колізій. Г.О. Балл визначає ціннісні колізії як суперечності, у змісті яких істотна роль належить цінностям, котрі сповідує, обирає або прагне реалізувати суб'єкт, і ставить складні питання щодо їх розв'язання, зокрема, про допустимість «злих» засобів задля досягнення благої мети.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Попри значний доробок, Г.О. Балл з властивою йому пристрастю вдивлявся в нові обрії, прагнув рухатись далі, зокрема, у раціогуманістичному осмисленні етико-психологічних питань. Тому, виходячи із здобутків вченого, спробуємо виокремити подальші напрямки та перспективи опрацювання цієї, без сумніву, актуальної проблематики. Видається важливим подальше психологічне освоєння та впорядкування дотичних до етики понять (турбота, провина, прощення, просвітлення, каяття, гордіня, спокуса, туга, нудьга та ін.), визначення їхньої психологічної складової, а також раціогуманістичне осмислення таких проблем: розвиток особи як суб'єкта чинення добра і/або зла, вікові та індивідуальні типи чинення; прихильні добору і/або злу стратегії соціальної поведінки: стратегії співпраці, співтворчості, стратегії «сторожі», стратегії маскуванню, гібридної «постправди», «розділяй і владарюй», тощо; окреслення генези добротності, моральнісної амбівалентності; виходячи з раціогуманістичного трактування добра і зла, дослідження їх внутрішніх джерел, рушіїв та чинників, атракторів добра і зла; психологічне осмислення спокус, їхніх різновидів та рівнів (тілесний, соціальний, духовний рівень спокутування); аналіз поведінкових настановлень на досягнення успіху/ на уникання невдач в етичному контексті, зокрема у співвіднесенні із запропонованою Г.О. Баллом універсальною моральною настановою; особистісні та діяльнісні характеристики суб'єкта чинення добра і/або зла в залежності від переваги в нього внутрішньої/зовнішньої мотивації та різних варіантів локус-контролю; особливості генези виокремленої Г.О. Баллом інструментальної складової в творенні добра та визначення умов запобігання її деформації (перетворення на інструмент зла) та ін.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Аналіз етико-психологічних праць Балла свідчить про плідність дослідницького підходу, орієнтованого на синтез гуманістичної й раціоналістичної традицій, та спонукає до подальшої постановки проблем у зазначеній царині. Учений сподівався на урахування здійснюваних ним етико-психологічних розвідок не лише у теоретичних пошуках колег, а й на культурно-освітній вплив на людей у різних сферах практики – від політики до педагогіки. В цьому контексті було б доцільно розробити освітній курс «Основ етико-психологічної компетентності», впровадження якого розширило б діапазон практичного функціонування раціогуманістичних ідей. Завершуючи, процитую ученого: «Найбільше, на що хотілося б сподіватися, – це те, що врахування результатів цих розвідок здатне підвищити етичну і психологічну культуру суб'єктів соціальної поведінки і, завдяки цьому, ступінь її досконалості» [6, 22].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.А. К проблеме взаимосвязи добра и зла в социальном поведении (рациогуманистический подход) / Г.А. Балл // Журнал практикующего психолога. – 2009. – Вып. 15. – С. 23-38.
2. Балл Г.А. Выбор в жизни человека как предмет системологического и психологического анализа / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 32-41.
3. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі розв'язування ціннісних колізій / Г.О. Балл // Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 7. – Ч. 1 / Гол. ред. С.Д. Максименко. – К., 2013. – С. 25-37.

4. Балл Г. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні етико-психологічних проблем / Георгій Балл // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. XV. – Ченстохова; К., 2013. – С. 19-33.
5. Балл Г.О. Засади слушної поведінки у складних ситуаціях: раціогуманістичний підхід/ Г.О. Балл // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 19-20 лютого 2015 р.). – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 9-13.
6. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2(8). – Ч. 2. – С. 6-22.

REFERENCES

1. Ball, G. O. (2009). On the problem of the relationship of good and evil in social behavior (ratio-humanistic approach). *Zhurnal praktykuyuscheho psyholoha [Practicing psychologist magazine]*, 15, 23-38 (In Ukrainian).
2. Ball, G. O. (2010). The choice of human life as an object of psychological and systemological analysis. *World of Psychology*, 1, 32-41 (In Russian).
3. Ball, G. O. (2013). Ratio-humanistic orientation in the analysis solution of value conflicts. *Actual problems of psychology*, 11, 7, 1, 25-37 (In Ukrainian).
4. Ball, G. (2013). Ratio-humanistic orientation in exploring the ethical-psychological issues. *Profesiyna Osvita: pedagogika i psihologiya: Polsko-ukrainskiy schorichnik [Vocational education: pedagogy and psychology: the Polish-Ukrainian Yearbook]* XV, 19-33. (In Ukrainian).
5. Ball, G. O. (2015). Zasadny slushnoi povedinky v skladnih situatsiyah: ratsiogumanistichnuy pidhid [The principles of reasonable behavior in difficult situations: ratio-humanistic approach]. *Osobistist v krizovih umovah ta critichnih situatsiyah zhittya: Materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferentsii (Sumy, 02.2015)*. Sumy: vyd.-vo SumDPU imeni A.S Makarenko. 9-13.
7. Ball, G. O. (2015). Ratio-humanistic approach to determining the principles of value-minded social behavior. *Psychology and Society*, 2 (8), 2, 6-22. (In Ukrainian).